

SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ARKEOLOJİ-PREHİSTORYA-ÖNASYA
EPIGRAFI-ANTROPOLOJİ-MÜZİK-TİYATRO
TEOLOJİ- FOLKLOR

Dört Ayda Bir Çıkar

CİLT -1 SAYI:2 Nisan 1988

Sahibi: Enis KARAKAYA / M.A.
Yazı İşleri Müdürü: Özkan ERTUĞRUL/M.A.
Teknik Müdür: Tolunay TİMUÇİN
Genel Koordinatör: Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU
Yönetim Kurulu: Özkan ERTUĞRUL-Enis KARAKAYA
Şebnem AKALIN-Selda KALFAZADE

Genel Sekreter: Şale UYGUN
Sanat Yönetmeni: Selçuk UYGUN
Teknik Sekreter: Yavuz TİRYAKİ

Haber Servisi: Gülçin EROL- Gülay BURGAZ
Hülya KOÇ -Arzu İYANLAR
Hülya.YILMAZ

Halkla İlişkiler: Gülgün KALKINOĞLU
Halnur KATİPOĞLU

Mali Müşavir: Selim Sabit SALMAN

DANIŞMANLAR: Prof.Dr.Semavi EYİCE
Doç.Dr.Ara ALTUN
Doç.Dr. Selçuk MÜLAYİM-Yard. Doç.Dr.Zeki SÖNMEZ
Yard.Doç.Dr. Ebru PARMAN-Dr.Hüsamettin AKSU
Dr.Engin BEKSAÇ-Sargon ERDEM-Erol ÖZKAN

Dizgi: KÖK TEMSİLCİLİK

Dergimizin ikinci sayısının çıkmasında dizgi konusundaki yardımlardan dolayı HAKAN KÖK ve KÖK TEMSİLCİLİK'e teşekkürü borç biliriz.

Film: CEMHAS GRAFİK 511 85 85

İÇ BASKI: ÖRÜNÇ MATBAASI: 528 42 68

KAPAK BASKI: DANTEL OFSET 522 65 41

Kapak Baskısında, SEÇİN GÜR'e Yardımlarından dolayı Teşekkür ederiz.

REKLAMLAR

Arka dış sayfa: 350.000.- TL.
Arka iç sayfa: 200.000.- TL.
İç Tam sayfa: 150.000.- TL.
İç Yarım Sayfa: 100.000.- TL.

• Yıllık Abone: 10.000.Tl.dir. Banka hesap numarasına çıkarılan paranın makbuz veya dekontunun fotokopisi ya da aslı gönderildiği an, dergi Adresinize postalanacaktır. (İstanbul Bayezit Vakıflar Bankası 21-10248-8 nolu hesap)

İRTİBAT ADRESİ: Tolunay Timuçin
Mollafenari Sok. Birol İş hanı Kat: 3 Cağaloğlu/İstanbul

• Dergide yayınlanan Makalelerin sorumlulukları yazarına aittir. Kaynak gösterilmek kaydı ve izin alınarak yararlanabilir.

İÇİNDEKİLER

Dergiden.....Size	2
Atik Valide Külliyesi (M. Baha TANMAN)	3-19
Haber-Üsküdar Evleri (Hülya KOÇ-Gülay BURGAZ) 20	
Folklorun Dünü-Bugünü-Yarını	
(Doç.Dr.L.Sami AKALIN)	21-23
Haber-Yazmacılık Yaşamalı (Halnur HATİPOĞLU) 24	
Marmara'da İki "Iskoç" Şatosu	
(Prof.Dr.Semavi EYİCE)	25-34
Yok Olan Bir Yapı Sultanahmed Darüşşifası	
(Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU)	35-39
Haber-Mozaik Müzesi'nin Restorasyonu	
Üzerine Bir Düşünce (Serpil YÖRÜK)	40
Anhegger'leri Ziyaret Ettik (Derginin Röpörtajı) ..	41-45
Haber-Kültür Miraslarımız Neden Yok Ediliyor	
(Şebnem AKALIN)	46
Tarihte Aptesane (Sargon ERDEM)	47-52
İkona (Özkan ERTUĞRUL)	53-62
Kapris (Zeynep İNANKUR)	63-65
Haber-Antalya'da II. Selçuklu Semineri	
25/26 Aralık 1987 (Aynur DURUKAN)	66
Piri Reis'in Kitâb-ı Bahriye'sinde Bulunan	
Tersâne'î Amire Plânları (İdris BOSTAN)	67-68
Anadolu Bizans Sanatı	
(Yar. Doç. Mehmet İ. TUNAY)	69-81
Haber-Amasra'da Eski Bizans Kilisesi Hakkında	
(Hülya YILMAZ)	82
Anadolu Kültüründe - Sanatlarında	
Sembolik EL Motifi (Ayşen ALDOĞAN)	83-90
"Maria ve Marta'nın Evinde İsa"	
(Dr. A. Engin BEKSAÇ)	91-96
Aes Rude'den Denarius'a Roma Sikkeleri	
(Oğuz TEKİN)	97-101
Haber - Ressamlar Derneğinin Özgeçmişi	
(Arzu İYANLAR)	101
Haber - Görüp Üzıldüklerimiz	
(Gülgün KALKINOĞLU)	102
Japon Etnosantrizmi: Şintoizm	
(Arş. Gör. Kürşad DEMİRCİ)	103-105
Haber - Ankara Kalesinden Notlar	
(Yavuz TİRYAKİ)	106
Panofsky'nin Yöntemi ve	
Bir Ön-Çalışma (Uşun TÜKEL)	107-112
Mozaiğin Yerinde Korunması ve Onarımı	
(Ark. Rest. Hüseyin AKKILI)	113-119
Haber-İlgi ve Sahip Çıkma	
(Selda KALFAZADE)	120
Haber-Halit Ağa Çeşmesi Kurtarılmalıdır	
(Gülçin EROL)	121
Haber-Kümbet Camii (Enis KARAKAYA)	122
Haber-Melike BETİL İlk kişisel Sergisini Açtı	
(Alp TÜMER)	122
Haber-Yok Edilen Bir Eser (Selçuk UYGUN)	123
Haber-Türk Sineması Süreyya DURU'yu Kaybetti	
(Esin KARAKAYA-ÖZDİL)	124
Haber-Neden Sahiplenmiyoruz?	
(Ali Fahir ÖNER)	125

TARİHTE APTESANE*

Sargon ERDEM

Her dilde helaya verilen isimler, mümkün olduğu kadar onun gerçek hüviyetini kapatmaya yönelik nezaket kelimelerinden seçilmiştir ve **aptesane** de bunlardan biridir. Halk dilinde bu şekle dönüşen kelimenin aslı **abdesthâne** olup Farsça **âb-dest** ("elsuyu", ibadet öncesi yapılan temizlik) ile **hâne** (kapalı yer, oda, ev) kelimelerinden teşkil edilmiş Osmanlıca bir birleşik isimdir. *Kâmûs-ı Türkî*'de ve daha sonra yayımlanan sözlüklerin pek çoğunda görülen "Abdest bozacak yer, ayak yolu; abdest almaya, el ve yüz yıkamaya mahsus musluklu ve kurnalı mahal" gibi karşılıklar açıklanmaya muhtaçtır. Türk mimarisinde heladen başka ve onunla ilgisi bulunmayan ikinci bir abdesthane daha mevcut değildir. Abdest almaya mahsus mahal, evin büyüklüğüne göre bir veya birkaç yerinde, genellikle oda köşelerinde bulunan taş döşeli, akarı olan ve adına **abdestlik** denilen yerdir. Boy abdesti almak için daha çok yatak odalarına yapılan, kapısı yüklük ve dolap kapıları arasına gizlenen, penceresiz hücre şeklindeki abdestlikler ise **gusulhane** adını taşımaktadır. Bunların her ikisi de tuvaletten uzaktadır ve onunla ilgileri yoktur. **Abdesthâne** adı, modern lavabolu tuvaletler için kullanıldığında da yine yalnız "hela" anlamındadır; çünkü, içinde abdest alınması mekruh olan bir yere "abdest alınan yer" adının verilmesi sözkonusu değildir.

İslam fıkıhına göre abdesti bozan hallerin en başta gelenleri ve bayılma, bir uzvun kanaması gibi hallere nisbetle daha sık tekrarlananları, helaya gitmeyi gerektiren tabii ihtiyaçların giderilmesi fiilleridir. Buna bağlı olarak, daima abdestli bulunmanın faziletine inanan Müslümanlar'ın abdest almaya verdikleri önem, abdest bozmak ve abdest almak kavramlarının birbirinden ayrılmaz bir bütün haline gelmesine yol açmıştır. Ancak, helada Allah'ın adını anmak ve dua okumak caiz olmadığı ve ayrıca yapılacak temizliğin de sıçrayacak pis suların dolaylı tatminkâr olmasına imkân bulunmadığı için, tuvaletin içinde abdest alma yoluna gidilmemiş, ya bir ara kapısı ile geçilen bitişigindeki bir odaya veya yarım duvarla ayrılan bir bölmeye musluk tertibatı yapılarak hela ile birlikte bu kompleksin adına **abdesthâne** denilmiştir. Zamanla dini mükellefiyetlerir ihmale uğraması sonucu, abdest alınan bölümlerden muslukların kaldırılması veya helanın içine alınması, halk arasında tutunmuş olan **abdesthâne** adını etkilememiş ve kelime yalnız "hela" an-

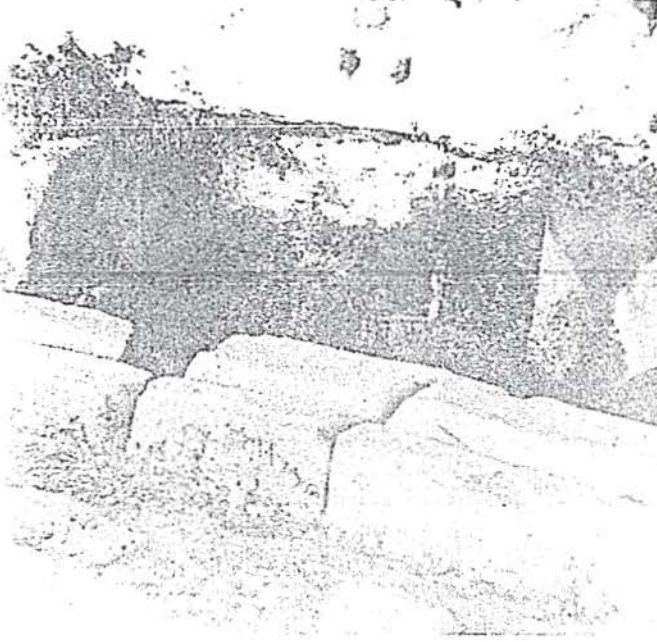
lamı ile yaşamaya devam etmiştir. Aynı şekilde, İngilizce **water** (su) ve **closet** (kapalı yer, hücre) kelimelerinin baş harflerinden oluşturulan ve "su ile temizlenme yeri, özel banyo odası" anlamına gelen **WC** de Batı'da, genellikle içinde su tesisatı bulunmayan ve temizlik için kâğıt kullanılan tuvaletlerin adıdır.

Bir uygarlık göstergesi olan helanın tarihçesi M.Ö. III. binyıla kadar gitmektedir. Tarihte hela, günümüzde olduğu gibi biri oturarak kullanılan klozet tipi, diğeri çömelerek kullanılan alaturka tip olmak üzere iki ayrı modelde gelişmiştir. Bilinen ilk örnekler klozet tipi olup III. binyılın ikinci yarısında, özellikle şehircilik alanında ileri gitmiş olan İndus medeniyeti'ne aittir. bunlar Mohenjo-Daro kazılarında ortaya çıkarılan bir evin banyosundaki, su ile temizlenen ve şehrin kanalizasyon sistemine bağlı olan iki klozettir. Mohenjo-Darolular'ın Mezopotamya'daki çağdaşları olan ve aralarında ticaret ilişkileri bulunan Sâmi Akkadlar'ın da helayı bildikleri, Kral Sargon'un sarayında ortaya çıkarılan altı adet klozetten anlaşılmaktadır. II. binyıl Mısır ve Girit saraylarının banyo dairelerinde bir ara duvarıyla ayrılmış özel bölmelerde yer alan klozetlerin Mohenjo-Daro ve Akkad örneklerinde olduğu gibi yine kanalizasyon sistemine bağlanıp su ile temizlendikleri tesbit edilmiştir.

Alaturka hela, mevcut buluntulara göre klozetten beş asır sonra Suriye'de ve ilk defa M.Ö. 1700 yıllarında Mari Kralı Zimrilim'in sarayında kullanılmıştır. Bu hela da yine banyo dairesinde, fakat bir ara duvarı olmaksızın küvetlerin biraz ilerisinde bulunmaktadır. M.Ö. I. binyılda Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Geç Hitit saraylarının banyo daireleri bitişiginde, müstakil bir oda halinde alaturka helalar yer almakta ve bunların da kanalizasyon sistemine bağlanarak yine su ile temizlendikleri görülmektedir. Aynı şekilde, Geç Hititler'in Doğu Anadolu'daki çağdaşları olan Urartular da alaturka helayı kalelerinde kullanmışlardır. Suriye'de doğan alaturka hela tipi Anadolu'da gelişmiş. Türkler tarafından en mükemmel seviyeye çıkarılmış ve Osmanlı İmparatorluğu zamanında Avrupa'ya geçerek İtalyanca **alla turca** "Türk tarzı (hela)" adını almıştır.

Klozeti geliştirenler ve ilk umumi helaları halkın hizmetine sunanlar, Vespasianus devrinde (M.S. 69-79) Romalılar'dır. Bu umumi helalar aynı zamanda ilk paralı tuvalet olma özelliğini de taşımaktadır. Vespasianus, Senato'da hazineye "pis yollardan para topladığı" gerekçesiyle eleştirildiğinde, sonradan darbimesel haline gelen ünlü "Para kokmaz!" sözüyle kendini

* Bu makale, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde "abdesthâne" maddesi olarak yayımlanmak üzere hazırlanmıştır.

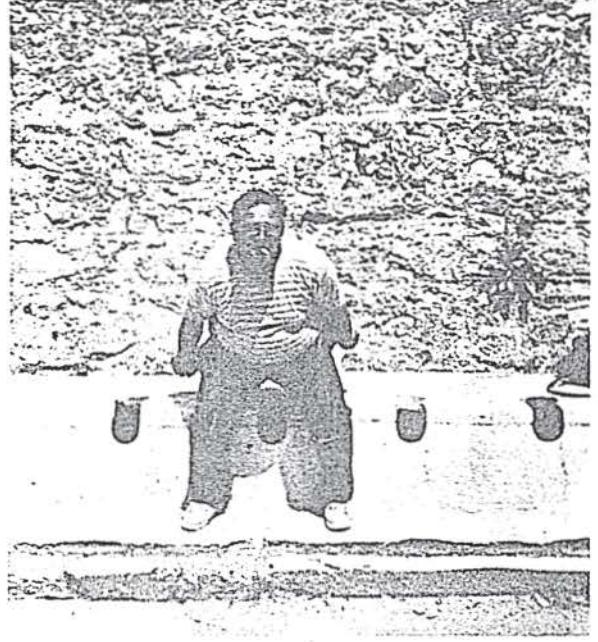

Side

savunmuştur. Ayrıca Vespasianus'un kanallardan toplanan idrarı da çuha dokuma sanayiinde kullanılmak üzere çuhacılara sattırıp gelirini yine hazineye kaydettirdiği bilinmektedir. Bundan dolayı, XIX. yüzyılda tekrar ortaya çıkan umumi pisuarlara *vespasienne* adı verilmiştir. Cezayir'deki Timgad kazılarında ortaya çıkartılan Trajanus devrine (98-117) ait Roma kışlalarındaki yirmi beş adet taş klozet birbirine bitişik bir sıra halinde inşa edilmiştir ve aralarında koltuk görevi yapmak üzere sıçramış birer yunus balığı heykeli yer almaktadır. Side, Sardes ve Efes'teki umumi aptesanelerin ise ara bölmesi hiç yoktur. Arkeolojik buluntulara göre Batı'da ilk tuvaletlerin bugünkülerin çoğu gibi aralarına bölme konulmadan yan yana yapılmalarına karşın Önasya'da en eski örneklerinden itibaren genellikle hücre şeklinde yapılmış olmaları, bu bölge insanların İslamiyet'ten önce de tabii ihtiyaç giderme fiillerini utanılacak bir olay kabul ettiklerini göstermektedir. Ayrıca bu durum, utanma duygusunun içgüdüsel olmayıp terbiye sistemi ile ilgili olduğunun da açık bir kanıtıdır.

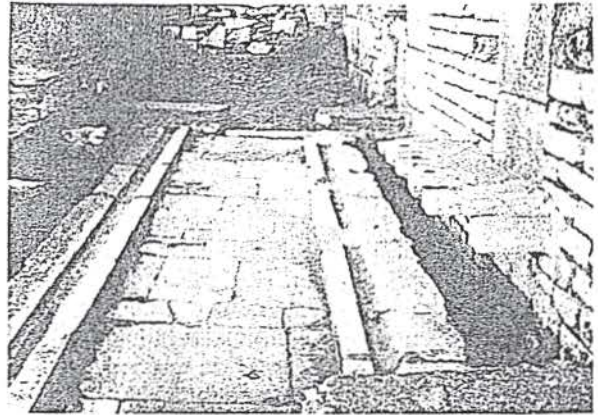
Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Ortaçağ'da Avrupa, pek çok hususta olduğu gibi hijyen konusunda da gerilemiş, sık sık veba ve kolera salgınları baş gösterdiği halde hela ihmal edilerek sonuçta tamamen unutulmuştur. Doğu'da ise Bizanslılar, Müslümanlar ve Türkler tarafından kullanılmaya ve özellikle İslam fıkının temizlenme kurallarına uygun olan alaturka tipi, İslam mimarisinin bir unsuru olarak fetihlerle birlikte yaygınlaşmaya devam etmiştir.

Mohenjo-Daro'daki ilk örnekler ile Uygur metinlerinde adı *batıçlık* olarak geçen helaların evlerde bu-

Efesos

lunmasına karşın Mezopotamya, Mısır, Girit ve Anadolu'da helalar, XIX-XX. yüzyıllara gelinceye kadar yalnız saray, konak, hastahane, cami ve manastır gibi büyük binalarda kullanılmıştır. Helası olan büyük binaların ise genellikle suyu bol bölgelerdeki uygarlık ileri gitmiş toplumların, muntazam kanalizasyon şebekelerine veya lağım kuyularına sahip büyük yerleşim merkezlerinde bulunduğu görülmektedir. Bu durumdan, aptesane kültürünün gelişmesinde uygarlık düzeyi kadar coğrafi konumun da önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Esasen aptesanelerin, çevre şartlarınca zorlanan bir ihtiyaçtan doğduğu, çöl ülkelerinde bulunmayışıyla veya çok geç kullanılmaya başlamasıyla ortaya çıkmaktadır. Çünkü çöl ortasındaki bir yerleşim merkezinde, insanların tabii ihtiyaçlarını uzak kum tepelerinin ardında görmesi, şehrin içinde

Sardes

Meşatta Kasrı

susuz aptesane çukurlarında pislik biriktirmesinden çok daha mantıklı ve sağlıklı bir çözüm yoludur. Öte yandan kızgın çölün tabiatı, çevre kirlenmesinin bir sorun haline gelmesine fırsat vermemekte, mayıs böceği gibi çeşitli hayvanlar vasıtasıyla pisliği en geç bir gün içinde ortadan kaldırmakta veya kurutarak zararsız hale getirmektedir. Indus ve Mezopotamya uygarlıklarından yaklaşık bin yıl sonra aptesane kullanmaya başlayan (ve de yalnız sarayda) Mısırlıların, öldürülmeleri günah olduğu için sonu gelmez biçimde üredikleri anlaşılan mayıs böceklerini ölümsüzlük ve üreme sembolü olarak kutsal kabul etmelerinin (scarabaeus sacer) gerçek sebebi, bu hayvanların Mısır hıfzıssıhhasına yaptıkları büyük hizmet olsa gerektir.

Hz. Muhammed zamanında Mekke ve Medine'de hela bulunmadığı, gerek hadislerde gerekse hadîs râvîlerinin cümlelerinde geçen **halâ** (hâlî, ıssız, boş yer) kelimesinden anlaşılmaktadır. Her ne kadar sonradan "hela" anlamını kazanan bu kelime ile ilgili olarak yine "girmek", "çıkma" fiilleri kullanılmış ise de girilen yerin kapalı bir mekân olmadığı ve bu fiillerin de "hela"ya gitme haline girmek, çıkmak" manasına geldiği (komaya girmek, transa girmek gibi) belli olmaktadır. Enes b. Mâlik'in "resûlullah halâya giriyor (**yedhulü'l-halâ**), ben ve benim gibi bir çocuk su tulumu ile harbesini (değnek) taşıyorduk" sözü (Buhârî, *Vudû* 17) ile Hz. Muhammed'in "Kim ihtiyaç görmeye giderse ('ete'l-gâita) gizlensin (felyestetir): şayet gizlenmek için bir kum tepciğinden başka bir şey bulamazsa onu arkasına alsın" hadisi (Ebû Dâvud, *Tahâre*, 19), o devirde hela bulunmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim Arapça'da hela yerine kullanılan kelimelerden kenif (Osm. kenef)in sözlük anlamı da "gizlenilecek kuytu yer"dir. Hiç şüphesiz, muhafaz aptesanelerin ortaya çıkmasındaki en önemli sebeplerden biri, kişinin özellikle kadının kendini emniyete almak ihtiyacını duymasıdır. Çünkü insanların da hayvanların da her

hangi bir saldırıya karşı korunmak hususunda en zayıf oldukları an, tabii ihtiyaçlarını gidermeye çalıştıkları andır.

Helalar XIX-XX. yüzyılların teknik imkânlarıyla kokusuz hale getirilinceye kadar daima evlerin dışında ve uzağında tutulmuştur. Bu sebeple aptesane verilen isimlerin bir kısmı "yürümek"le ilgilidir. Meselâ Arapça **memşâ** (meş' den) "yürünerek gidilen yer" anlamındadır ve Osmanlıca'da **memşâhâne** şeklinde kullanılmış halk arasında ise **memişhâne**'ye dönüşmüştür. Aynı şekilde **ayakyolu** (XVI. yüzyıl kaynaklarında ayak orusu "ayak yeri", *Tar. Szl.*, I, 307) ve **kademhâne** de helaların uzakta yapılmış olmaları sonucu verilen isimlerdir. Yine helaya gitmek yerine kullanılan "dışarı çıkmak" deyimini de helaların evin dışında yer almasından kaynaklanmıştır. Ayrıca Türkçe'de gösteriş tutkunu yoksul insanlar için kullanılan ve değişik biçimlerde söylenen "Ayrılan bulamaz içmeye, atla gider aptes etmeye" atasözü de aptesanelerin uzak oluşundan dolayı söylenmiştir. Aptesanelerin evden veya abdest alınacak yerden uzakta bulunması, erkeklerin tam istibra yapabilmeleri açısından da kolaylık olup İslam fıkına uygun düşmektedir.

Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin bir hadisi rivayet ederek söylediği "Şam'a geldik, orada Kâbe'ye doğru bina edilmiş bir takım **merâhid** (**mirhad**'lar, helalar) bulduk; artık yan dönüyor ve Allah'tan bizi bağışlamasını diliyorduk" cümlesi (Müslim, *Tahâre*, 59) helanın, İslamiyet'in ilk yıllarında Arabistan'da bulunmamasına rağmen, Müslümanlar tarafından fethedilen ülkelerde görüldüğü zaman tereddütsüz benimsendiğini ve derhal kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca bu ifade, ilk Müslümanların Kâbe'ye karşı besledikleri saygının büyüklüğünü ve bu saygıyı bozabilecek davranışlardan kaçınmak hususunda gösterdikleri titizliğin derecesini de ortaya koymaktadır. Nitekim aptesanelerin, Hz. Muhammed'den rivayet edilen hadisler uyarınca,

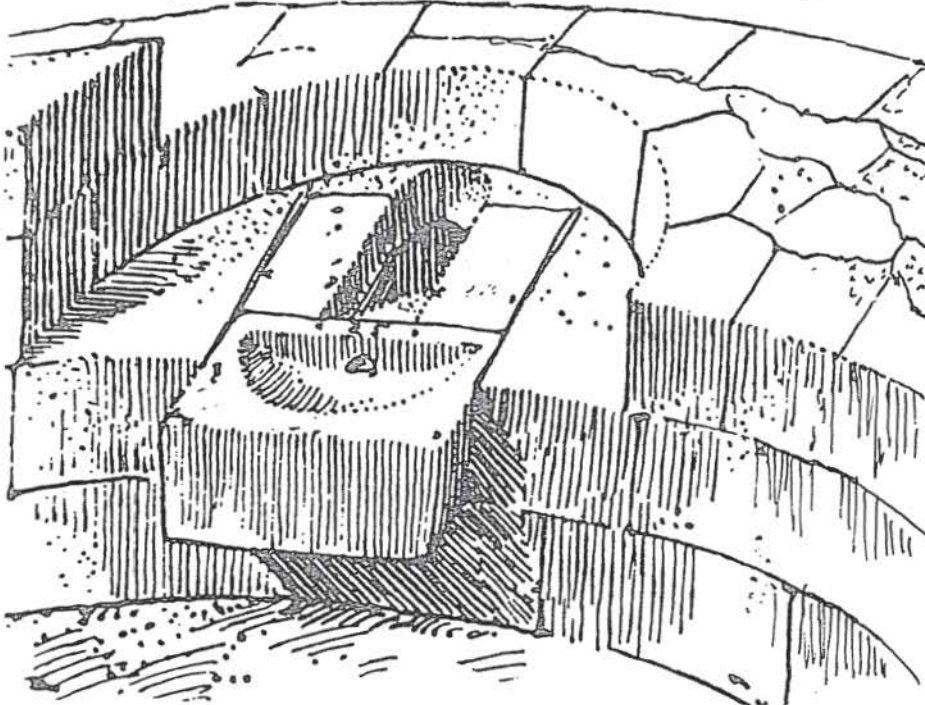
İslam'ın ilk devirlerinden XX. yüzyıla gelinceye kadar kibleye doğru yapılmadığı ve genellikle eski binalarda, hela taşının oturduğu yönü ile kible arasında 45 derecelik bir açı bulunduğu görülmektedir.

İslam mimarisinin ilk eserlerini veren Emeviler'in, VIII. yüzyılın ilk yarısında Suriye'de yaptıkları cami, hamam, saray ve köşk gibi büyük binaların hepsinde hela bulunmaktadır. Bunlardan, Şam'daki Emeviye Camii'nin aptesaneleri İslam âleminin bilinen ilk umumi helası durumundadır. Emevi Halifesi II. Velid'in Amman yakınlarında inşa ettirdiği Meşatta Kasrı'nda bulunan üç aptesane de kanaatimizce İslam âleminin yine ilk pisuarlarıdır. Bu tuvaletler taht salonunun arkasına tesadüf eden yarım silindirik biçimindeki üç kulenin içinde yer almakta olup ayak taşları zeminden 70 cm. kadar yükseklikte birer sekiye oturtulmuştur ve bevledilen çukur mahaller 30 cm. kadar öne doğru çıkıntı yapmaktadır. Bu iki yönlü aptesanelerin, ayakta bevletmenin caiz olup olmadığı konusundaki fikhî tartışmalara taraf olmamak ve özellikle diz çökmeye engel rahatsızlığı bulunan kişilere kolaylık sağlamak üzere isteyenin ayakta, isteyenin sekiye çıkıp çömelerek kullanabilmesi için özel biçimde tasarlanmış olduğu ileri sürülebilir.

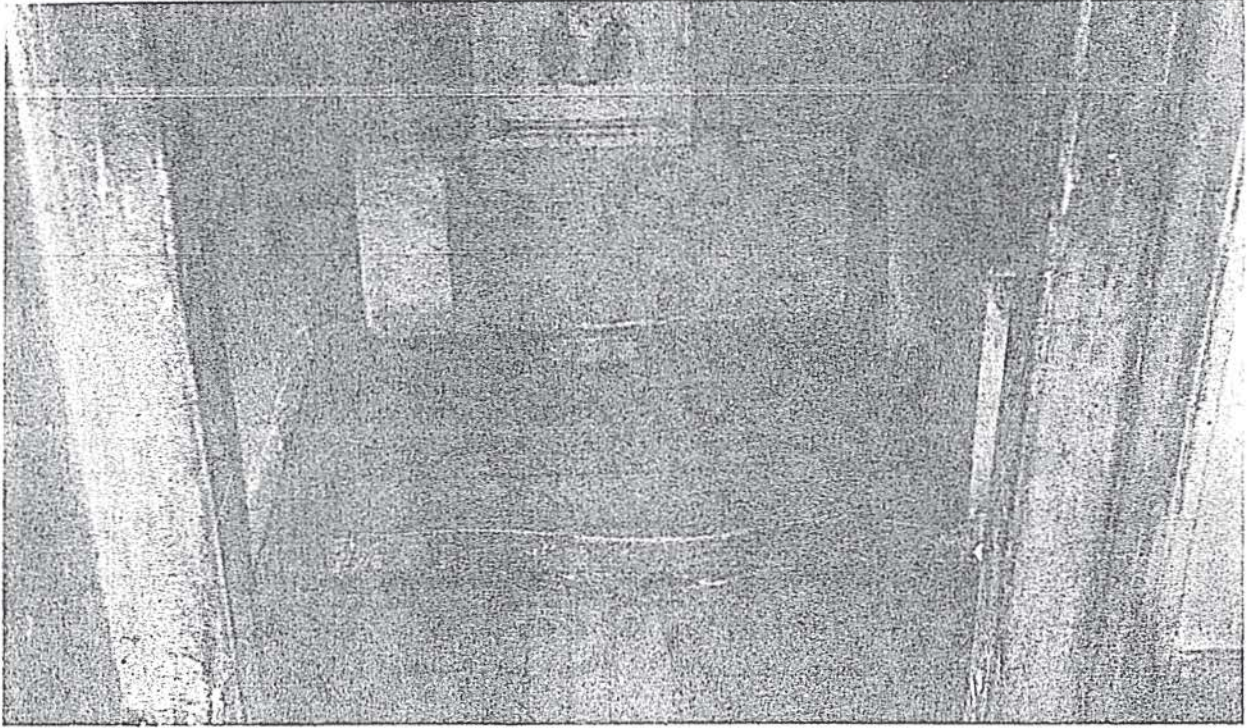
Aptesane Anadolu'da M.Ö. I. binyıldan itibaren bilinmekle beraber ancak Türkler zamanında yaygınlaşabilmiştir. Selçuklular'ın cami, medrese, darüşşifa, hamam ve özellikle şehirlerarası yollar üzerine kurdukları kervânsaraylarda aptesaneleri halkın hizmetine sunmaları, daha önceleri yalnız Bizans saray ve manastırlarında kullanılan bu medeniyet unsurunu Anadolu halkı arasında tanıtmıştır. Bir Artuklu eseri olan Malabadi Köprüsü üzerinde, burada geceleme zorunda kalacak yolcular için yapılmış olan küçük ko-

naklama yerinde bir aptesane de bulunması, bu yaygınlaşmanın tipik bir örneğidir. Başlıcaları bu köprü ile Göreme harabeleri ve Sumela Manastırı'nda (Maçka-Trabzon) bulunan bazı aptesaneler, insanların eskiden beri dışarıdan görülme sakıncasının söz konusu olmadığı yerlerde, tuvaletlerini en güzel manzaraya karşı inşa ettiklerini göstermektedir. Maddi-manevi rahatlanacak bir yer olduğu ve insan sağlığını fevkalâde müsbet etkilediği bilinen bu tür tuvaletlerin, modern apartman hayatında da manzara dekorlu iç açıcı fayanslarla gerçekleştirilmesine çalışıldığı izlenmektedir.

Tesbit edebildiğimize göre, bir ara kapısından geçiş sağlanan aptesane ile abdest alınan yerin müstakil iki oda halinde yan yana yapılması ilk defa Osmanlılar'da görülmektedir. Bildiğimiz ilk örnek İstanbul'daki en eski sivil Osmanlı binası olan Çinliköşk'te bulunmaktadır. Musluklu büyük bir küpün konulduğu abdest alınan yerden geçilerek girilen tuvalet, yaklaşık bir oda hacminde olup tek pencerelidir (sonradan değişikliğe uğramış ve iki ayrı kabin haline getirilmiştir; keza küpün de pek eski olmadığı anlaşılmaktadır). Yine ilk kez Osmanlılar'da görülen seferî aptesaneler, Osmanlılar'ın hijyene ve lojistiğe verdikleri önemin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ordunun seferdeki ihtiyacını karşılamakta kullanılan bu aptesaneler, açılan çukurlar üzerine oturtulan delikli ahşap zemin ile bunun üstüne kurulan bölmeli geniş çadırlardan meydana getirilmiştir. Konaklama süresi bitince de çukur kazıldığında çıkan toprak aynı çukura doldurulmak suretiyle ordunun çevreyi kirletmeden yoluna devam etmesi sağlanmıştır. Aynı şekilde padişah otağında da banyo bölümünün bitişiğinde aptesane bulunduğu bilinmektedir.

Meşatta Kasrı

Topkapı Sarayı (Harem)

Hijyen kurallarına uygun helanın, Romalılar'dan sonra bin yılı aşkın bir süre unutulduğu Avrupa'da yeniden görülmesi XVI. yüzyılın sonuna rastlamaktadır. Daha önce XIV. yüzyılda, Londra'da dört tane umumi hela bulunduğu bilinmekte ise de bunların sıhhi tuvaletten çok sadece küçük birer fosseptik çukuru oldukları, London Bridge'teki en büyüklerinin günde ancak 120-130 kişi tarafından kullanılabilmesinden anlaşılmaktadır. Bir İngiliz asilzadesi ve yazarı olan Sir John Harington tarafından düşünülerek 1589'da tatbik sahasına konulan ilk sıhhi tuvalet, suyla temizlenen bir nevi klozettir. 1592 yılında bu tuvaleti gören I. Elisabeth bir benzerini Richmond sarayına yaptırmış ve fakat aristokratlarla din adamları tarafından şiddetle kınanmıştır. Bu durum karşısında Sir Harington, aslında icat ettiği yeniliğin bir müdafaanamesi olan ve onun şeytani bir tarafının bulunmadığını kanıtlamaya çalışan *The Metamorphosis of Ajax* (Ajax'ın Değişimi) adını verdiği bir kitap yazmıştır. Bu kitaptan söz konusu tuvaletin, normal divan yüksekliğinde bir seki üzerine açılmış bir deliğe oturarak kullanıldığı ve el altında bulunan bir manivelayı çekerek arkasındaki depodan akıtılan su ile de temizlendiği öğrenilmektedir. Bu bilgilerden, eserin adının Grek mitolojisindeki tanrılara isyan eden dinsiz Ajax'ın (Gr. Aias), Poseidon'un üç tıgılı çatalıyla dokunması üzerine suya gark olup gitmesi efsanesinden esinlenerek bu şekilde konulduğu anlaşılmaktadır.

Helanın Richmond sarayı'ndan sonra diğer Avrupa saraylarında ve manastır gibi büyük binalarda kullanılmasına başlaması XVII. yüzyılın sonlarına doğru,

Sir Harington'dan yaklaşık bir asır sonra gerçekleşebilmiştir. Daha önce bu iş için, haklarında özel bir araştırma yapılabilecek derecede sanat eseri gibi özenle işlenen ve hattâ kapağı açılınca müzik çalan, kütüphane gibi yerlerde de örneğin üst üste konulmuş kitap yığını izlenimi verecek biçimde kamufle edilen lâzımlıklar kullanılmıştır. Müslümanlar'ın gittikleri ülkelerde ilk defa gördükleri helaları çekinmeden kullanmalarına ve derhal benimsemelerine karşın Avrupalılar'ın, sokaklarındaki pislik birikimine engel olabilecek bu yeniliğe karşı direnmelerini kolaylıkla açıklayabilmek mümkün değildir. Oysaki son yüzyıllara gelinceye kadar Avrupa'da en büyük şehircilik sorununu, pencerelerden boşaltılan lâzımlıklar oluşturmuştur. Kanaatimize kupa ve lando modeli tamamen kapalı arabalar, sokaklardan ve özellikle Versailles gibi büyük sarayların arkasındaki caddelerden geçerken, atlarla tekerleklerin kaldırdığı dayanılmaz kokudan yolcuların korunabilmesi için geliştirilmiştir. Paris ve Köln (Cologne) gibi kalabalık şehirler ise, bu kokuyu bastırabilmek çabası sonucu, parfüm ve kolonya (eau de Cologne "Kolonya suyu") imalatında birer sanayi merkezi haline gelmiştir.

Romalılar'ın ilk umumi helaları, hazineye gelir kaynağı olması amacıyla bir iş yeri gibi tesis etmelerine karşın Müslümanlar, XX. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar aptesaneleri yalnız hayrat olarak halkın hizmetine sunmuşlar ve buralardan para kazanmayı düşünmemişlerdir.

Başka dinlerden farklı olarak insanların günlük hayatlarına da en mahrem noktalarına kadar açıklamalar getiren, gereken hususlarda kaideler koyan İslam

Topkapı Sarayı (Harem)

dini, helaya gitmenin âdâbını da belirlemiştir. Bu âdâp arasında, helaya girmeden önce Allah'a, Hz. Muhammed'e ve Kur'an'a gösterilmesi ve çevreye de telkin edilmesi gereken büyük saygının icabı olarak, üzerinde bu isimler ve âyetler yazılı yüzük, hamail gibi görünür eşyayı çıkarmak; İslamiyet'in her hususta tavsiye ettiği tertip ve düzen çerçevesinde sol ayakla girmek, sağ ayakla çıkmak; ihtiyaç duyan bir başkasını zor durumda bırakmamak, boşa vakit kaybetmemek ve elbiseye fena koku sinmesine neden olmamak için içeride fazla kalmamak; mecbur olmadıkça konuşmamak, yani temiz olmayan bir yerde ağız açmamak ve yiyip içmek gibi sıhhi ve mantıkî sebeplere bağlanabilecek başlıca hususlar sayılabilir.

Çinili Köşk

SEÇİLMİŞ BIBLIYOGRAFYA:

- Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türki, İstanbul 1317; Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, I-VII, Ankara 1963-1977;
Clauson, G., An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972;
Buhârî el-Câmius-sahih, I-VIII, İstanbul 1315.
Müslim, el-Câmiu's-sahih, I-V, Beyrut 1375;
Ebû dâvud, es-Sünen, I-V, Suriye 1388-1394;
İbn Mâce, es-Sünen, I-II (Kütüb-i sitta içinde XVII-XVIII), İstanbul 1981;
Marshall, Sir J., Mohenjo Daro and the Indus Civilisation, I-III, London 1931;
Parrot, A., Sumer, München 1952.
Naumann, R., Eski Anadolu Mimariği, Ankara 1975.
Creswell, K.A.C., Early Muslim Architecture, New York 1958.
Palmer, R., Auch das WC hat seine Geschichte, München 1977.

Not: Bana Palmer'in eserini tavsiye ve temin ederek aptesane konusunda bildiklerimin anlatan sayın Prof. Dr. Arslan Terzioğlu'na içtenlikle teşekkür eder, vefatından önce Uygur metinlerindeki batılılık hakkında bilgi veren Dr. Emel Esin'in aziz hatırasını şükranla anırım.

AKBABA Dergisi Sayı: 57-(1936)

S. EYİCE'nin Arşivinden

Seyyah — Tuhaf şey, haritada burası Haliç gözüküyor ama meydana yok!

